

ágban, noha Györkös diplomával a zsebében négy évig hiába keresett munkát. Babarczy Lászlóné Vajda Ágnes, 1942–1999) a rendszerváltást követően egy új politikai statisztika megteremtésén fáradozott. Ehrlich Éva (1932–2009) kutatási eredményeit a nemzetközi gazdasági szervezetek is felhasználták elemzéseikben; Ékes Ildikó (1948–2008) szaktudását az OECD és az IMF módszertani fejlesztéseiben is kamatoztatták. Horváth Piroska (1936–2012) – aki egy ideig a Nemzeti Bank ügyvezető igazgatója is volt – alakította ki a nemzetközi számviteli normákhoz igazodó hazai módszertan kereteit, hogy a pénzügystatisztika hazai mutatói nemzetközileg összehasonlíthatóvá válhassanak; Keszthelyiné Rédei Máriának (1951–2009) pedig fontos szerepe volt a létminimum-számítás megújításában. Igaz, azóta a KSH ezt a mutatót eltörölte, s helyette új jelzőszámot alkalmazna arra hivatkozva, hogy az „nem alkalmas a szegénység mérésére, és sehol az Európai Unióban nem számolnak hasonlót” (MTI, 2015. június 24.; http://index.hu/gazdasag/2015/06/25/tul_sok_volt_a_szegeny_megszuntettek_a_mutatot/).

Az életrajzok terjedelmesebbek és személyesebbek, mint más lexikonokban. Megtudjuk például, hogy a magyar Faustnak mondott Hatvani István (1718–1786) debreceni tanár személye Arany és Jókai műveiben is felbukkant; hogy Buday Dezső (1879–1919) Jókairól szóló esszéjét unokaöccse, Babits Mihály jelentette meg a *Nyugatban*, 1925-ben. Vagy Sarkadi Károly (1914–1985) matematikus édesapja nem más, mint a *Tanár úr kérem* Fröhlich tanár ura. Az efféle érdekességek kíváncsivá tesznek: vajon ilyen izgalmas titkokat rejt a többi, csupán szakmailag megismert tudós, kutató élete is? Talán ezért is jó volna a kiadvány megjelenítése elektronikus formában. Az adatok áttekinthetőbbé válnának egy jól kereshető online verzióban, és az életutak bemutatásában emlegetett közös kutatások és munkák alapján lehetőség nyílna a statisztikusok egymáshoz fűződő viszonyainak vizsgálatára, nem utolsósorban pedig, hogy egy online változat bővíthető, aktualizálható lenne.

Felmerül a kérdés, hogy milyen célból készült, kikhez szól ez a lexikon. „Belső használatra” szolgál, netalán oktatási-kutatási segédeszköznek szánták? Fontos, hogy egy tudományág művelői ismerjék tudományterületük kialakulását, hátterét, ehhez talán nagyobb segítséget nyújtana egy mű, amely nem betűrendben mutatná be a statisztikusok életét, hanem kronológiai sorrendet alkalmazna. Így jobban áttekinthető lenne a statisztika és népességtudomány fejlődése, egy névmutató pedig kiválthatná a betűrend funkcióját. Végül, mivel a lexikonban elsősorban demográfusok és a gyakorlati munkában tevékeny statisztikusok szerepelnek, de nem az elméleti, matematikai-statisztikusok, különösen hasznos volna egy következő kötet az egyes statisztikai elméletek történetéről.

KATONA ESZTER

C. Molnár Emma – Hidas Judit: Anyátlan nemzedék

**AZ AKTÍV-ANALITIKUS PSZICHOTERÁPIA
KÉZIKÖNYVE**

*L'Harmattan, Bp., 2015. 275 old.,
2990 Ft*

Dr. C. Molnár Emma sokat látott, sokat tanult, sokat kutatott, sokat írt, sokat tanított, sokat publikált. Szakértőként rendszeresen foglalkoztatott pszichológus. Tele van szakképesítésekkel, elismerésekkel, szervezeti tagságokkal, tudományos minősítésekkel és munkahelyekkel. Ő a hazai aktív-analitikus pszichoterápia fő képviselője és arca.

Hidas Judit író, újságíró, kulturális weboldalszerkesztő. Középosztálybeli nők életképeit bemutató *Hotel Havanna* című, két éve megjelent novelláskötete sikert aratott a kritikusok körében.

Kettőjüket leginkább érdeklődési körük köti össze, de míg előbbi a tudományt, addig utóbbi a szépirodalmat használja az anyák és a nők helyzetének leírására.

Az azonban a legkevésbé sem derül ki, hogy ez a könyv melyik irányvonalat képviseli. Túl sok köze egyikéhez sincs.

Nem szépirodalom, ez eléggé egyértelmű. Alcímére rácáfolva nem is tankönyv, mert akkor tanítana valamire: a fejezetek elején olvasható alapkérdések tartalmaznának kérdéseket, megismernénk vizsgálatokat, vizsgálati eredményeket, konkrét számokat. Az sem ártana, ha a műben lennének rendes hivatkozások vagy éppen valamiféle tanulási célkitűzés. És legfőképpen, ha tárgyilagos és elfogulatlan lenne. Pszichoterápiás kézikönyvként is nehezen értelmezhető, mert akkor nemcsak néhány légből kapott eset rövid, pár soros felvezetése kapna benne helyet, hanem a terápiás folyamatot és esetleg a kontextust is bemutatná. Még hozzá hosszán. Műfaját tekintve a kiadvány leginkább interjúkötetnek mondható, bár azt sem tudhatjuk, hogy ezek a beszélgetések mikor és hol folytak, csak találgathatjuk, ki volt a kérdező és ki a kérdezett. Ennél sokkal fontosabb, hogy egy beszélgetésben rendszerint vannak összefüggések a válasz és a kérdés között, és az interjú menetét a kérdező irányítja. Itt mindebből semmi sem valósul meg.

A mű kékes-borús címlapján egy karjait előre, talán ölelésre nyújtó embert látunk szállni a körhintán, azt sejtem, hogy ő épp a jelenkor anyátlanságát hivatott szimbolizálni, míg a hátlaon látható óriáskerék a múltat, ahol a családok, az óriáskerék kabinjaiban ülve még együtt voltak.

A mű beltartalmát tekintve viszonylag egységes és jól követhető. Az előszó után hét, beszédes című részben összesen huszonöt, a bevezető – alapkérdések – interjú – esetismertetés struktúrát követő, szintén beszédes című fejezetben olvashatunk anyátlan univerzumunkról. Kivétel ez alól csupán a második fejezet, amelyből valamilyen okból kimaradtak az alapkérdések.

A tulajdonképpeni művet az *Utószó helyett* címet viselő, huszonhatodik fejezet zárja, végül a nyolcadik részben, a *Függelékben* megismerhetjük a szerzőket, valamint a könyvben használt fogalmakat, szakirodalmat, illetve C. Molnár Emma publikációit.

Nagyon nehéz lenne összefoglalni, mi is e mű célja, mi a fő üzenete, ugyanis messze túlmerészkedik az aktív-analízis határain. Sőt C. Molnár szakterületéről, a terápiás folyamatokról, hatékonyságról, megoldási módokról szinte semmit sem tudunk meg, gazdasági, szociológiai, történelmi, pedagógiai és erkölcsi kérdések viszont rendre előkerülnek, amelyeket olvasva „a tanulni-megérteni vágyó” csak egy dologban lehet biztos: régen, amikor a társadalmunk még kollektivistá alapokon nyugodott, minden jobb volt, nemzetünk és nemzedékünk nem volt sem apátlan, sem anyátlan.

Abban viszont, hogy mikor is volt ez, hogy mikor váltottunk individualisztikus-autonómra, hogy mikor ment rossz irányba a perisztázis, az adott társadalom értékrendje, kultúrája és elvárásrendszere, már nem lehetünk olyan biztosak, ami részben annak köszönhető, hogy a szerzők valóban nem történészek, részben pedig annak, hogy a váltás időpontjával C. Molnár hol Szophoklész korát jelöli meg, hol pedig a zsellérség megszűnését. A kettő között alig telt el több idő, mint Vergilius és Radnóti munkássága között, akiket a szakember – igaz, csak egy idézet erejéig – szintén összekever.

Ez azonban még nem is annyira zavarba ejtő, mint a rengeteg idézőjelbe tett frázis és kiszólás, a sokszor idejétmúlt, politikailag inkorrekt, következetesen szexista és végtelenen sztereotip beszéd a kizárólag pejoratív értelemben használt „multikulturál”, a fehér társadalomról, az afrikai kultúráról, átoperált MILF-ekről (az angol szlengben, fiatalok által a jó néhány évvel idősebb, szexuálisan vonzó nőkre használt kifejezés – vö. mothers I'd like to fuck), egy végtelenül konzervatív családmodellről és a családon belüli szerepek és feladatok sematikus leosztásáról, miként azt az alábbi, az egész könyv szellemiségét, a valóságot azonban a legkritikább esetben reprezentáló példa is mutatja:

„összeházasodnak, jönnek a gyerekek, a férfi osztályvezető lesz, van egy titkárnője. A titkárnő körülveszi lelkesedéssel, miközben a férfi a feleségétől a rejtett szemrehányásokat

hallgatja, ahelyett, hogy a nő büszke lenne rá. Eközben a férfi sem tud büszke lenni mondjuk arra, hogy a felesége a gyerekeket elkíséri a táborba és erről például naplót ír.” (149. old.)

Jóval problematikusabb, hogy C. Molnár gendermentes, gendertagadó társadalmat említ ott, ahol valójában a gendersemlegességre törekvésről van szó, és rasszt ott, ahol etnikumról. Bevezetődnek továbbá olyan szembeállítások, amelyekről az olvasó még abban is elbizonytalanodik, amit korábban esetleg magabiztosan hitt. Kiderül, hogy nemcsak kromoszomális, hanem mentális értelemben is lehet nőnek lenni, mint ahogy az is, hogy nem elég szocializálódni, humanizálódni is kell, nem elég az önismeret, önrálatásra és önbetekintésre is szükség van, hogy párkapcsolatban a Mi-tudat sem elég, ugyanis igazából Mi-élményt kéne átélni, végül a pár bár egyenjogúságra törekszik, amit létrehozna, az csupán egyenrangúság. Ügyes játék ez a szavakkal, de valódi tanácsot, útmutatást, tanítást – mégiscsak tankönyvről van szó – nem ad. Arra pedig végképp nem találok semmilyen logikus és szociológiailag releváns magyarázatot, hogy a gyerekeit egyedül nevelő anyával miért éppen az aggregényt és miért nem a gyerekeit egyedül nevelő apát állítja szembe.

A legkellemetlenebbek viszont éppen a C. Molnár Emma szakmáját, a pszichológiát érintő kérdésekben produkált tévedések. Tanácsai például jobb esetben félrevisznek, rosszabb esetben viszont kifejezetten károsak, például: „Ha egy kisfiút megvernek, akkor nagyon káros, ha az anyuka mondja meg neki, hogy húzzon be egy nagyot a másiknak, mert ezt az apukával kell megbeszélnie. Ha az anyuka ügyes, akkor odahív valakit, hogy tanítsa meg a gyereket harcolni.” (91. old.) A szak kifejezéseket pedig hol rosszul, hol máshogy vagy éppen másra használja, mint ahogy azt a gyakorlatban, a klinikumban általában szokás: külső, belső és ősi hasításról beszél, miközben az elhárító mechanizmusok között csak egyféle hasítás ismert, a hasítás (vö. Kulcsár Zsuzsanna: *Korai személyiségfejlődés és*

énfunkciók. Akadémiai, Bp., 1996. 74. old.). Kovalens kötődést emleget, amire a fejlődépszichológiának egy sokkal egyszerűbb szakkifejezése van, ez pedig a kötődés. Skizofréniáról beszél, miközben annak a pszichés rendellenességnek, amelyre utal, disszociált identitás a neve, a szocio- és a pszichopátia pedig akármilyen elterjedt is a hétköznapi szóhasználatban, a szakma elég egyértelműen antiszociális személyiségzavarként tartja számon. (Az 1994-es DSM-4 [Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders] még megemlíti a szocio- és pszichopátiát mint az antiszociális személyiségzavar régi elnevezéseit, de a friss, 2015-ös DSM-5-ben már nem is szerepelnek ezek a kifejezések.) Végül a híres áramütéses, a hatalomnak való engedelmességet vizsgáló kísérletet egy bizonyos Milgram végezte el, nem pedig a könyvben többször is említett Zimbardo.

Sajnos az olvasónak az irodalomjegyzék és a fogalomtár sem nyújt segítséget. Ezek egyrészt messze nem teljesek, másrészt, mivel a szövegben egyetlen hivatkozás sincsen, és nevek is csak elvétve fordulnak elő, nehéz is lenne bárminek utánanézni. Az aktív-analízis első képviselője, a Freud-tanítvány, majd ellene lázadó Stekel neve például fel sem bukkan az irodalomjegyzékben. Ugyancsak nehéz a fogalmak között eligazodni. A néhány, valóban magyarázatot igénylő kifejezés mellett a fogalomtárban zömmel a törzsszövegből már ismerős, a szakmai és a konyhapszichológia közötti csúszkálás köszön vissza, arról nem is beszélve, hogy itt aztán már végképp semmi sem az, ami. A remény például az, amikor „[a]z idő körvonalazódik, a tér bizonytalan vagy fordítva” (266. old.), az újrakezdés pedig „[i]llúzió. A múltból csak tanulni lehet, kellene. Ehelyett hitegeti magát az újrakezdés lehetőségével az egyén” (271. old.), de a főszövegben rosszul használt skizofréniá terminus sem úgy definiálódik a fogalomtárban, hogy az a pszichológia iránt érdeklődőt segítené az eligazodásban. Az ugyanis, hogy „a mentális zavarok egyik formájának gyűjtőneve” egyrészt nem igaz, a skizofréniá nem gyűjtőnév,

hanem egy konkrét pszichés betegség neve, másrészt semmit sem mond magáról a betegségről. Egy szerkesztő ezeket gond nélkül kiszűrhetné volna, de sajnos a kiadó ezt a munkát megspórolta.

Mindez nagy kár, ugyanis az érthető nyelven megírt, a nemzedékek egészét érintő kérdésekről szóló pszichológiai könyvekre komoly szükség lenne, és ezeknek nagy keletje is van, ám az *Anyátlan nemzedék* inkább a fél- és álpszichológiai művek listáját bővíti, amelyek a műveltség, a képzettség és a naprakész tájékozottság illúzióját adják csupán az olvasónak, akinek ennél jóval több járna, s akiből jóval többet kellett volna kinézni.

Pedig a mű címe, alcíme vagy éppen a fejezetcímek izgalmas, hiteles és fontos könyvet ígérnek. Vagy akár többet. Bizonyára a kétezres években elanyátlanodva szocializálódó generáció különbözik a kilencvenes évek gyerekeitől, ők pedig a nyolcvanas években születettektől, az ezzel járó szociológiai és pszichológiai változások, a családszerkezetek átalakulása és a gyereknevelési szokások bőven kitétek volna egy könyvet. Ugyancsak érdekes könyv született volna az Aktív-Analitikus Pszichoterapeuták Egyesületének munkásságából is. Az olvasó megtudhatta volna, melyek az aktív-analitikus terápia céljai, ismérvei és sikerei, vagy éppen azt, hogy miben tér el ez az irányzat a klaszszikus pszichoanalízistől. Mindezek sajnos nemcsak az *Anyátlan nemzedékből* nem derültek ki, de még az egyesület honlapját (www.aktivanalizis.hu) böngészve sem jutunk releváns és friss információkhoz, vagy éppen használható linkekhez.

Arról is írni lehetett volna, hogy az aktív-analízis mit gondol a mai családszerkezetről, akár azzal együtt is, hogy az irányzat éppen nem Freud férfiközpontúságával ment szembe, Stekel ugyanis leginkább és leghangosabban a (szerinte nem szexuális eredetű) libidó elméletét, a (szerinte nem szexuális elfojtásból fakadó) neurózis eredetét, valamint a pszichoanalitikus terápia hosszadalmasságát kritizálta, mondván, ha a terápia egy évnél tovább tart, akkor már nem dönthető el, hogy az idő

vagy a terápia segített-e. (Vö. Wilhelm Schindler: *Stekels Aktive Psychoanalyse in der „Familien-Gruppen-Therapie“*. *Zeitschrift für Psycho-somatische Medizin*, 5 [1959], 2. szám, 119–122. old.; Christof Goddemeier: C. (2015). Wilhelm Stekel: Technik der „aktiven Psychoanalyse“. In: *Deutsches Ärzteblatt*, 2015. 7. szám, 318–319. old.; Hárs György Péter: *Mese az elfojtott erkölcsiségről és a kriminalitásról*. *Iskolakultúra*, 2003. november.)

Végül szólhatott volna a könyv arról is, amire a fejezetcímek utalnak. A nők és a vezetés, az üvegplafonhatás, a szexizmus a munkahelyeken, a titkok és őszinteség a családban, a párkapcsolatban, a munka és a karrier összeegyeztetése mind-mind olyan kurrens téma, amelyről értekezve a hazai pszichológia és C. Molnár Emma is megmutathatta, sőt bebizonyíthatta volna, mennyire progresszívan, európaián gondolkodik. Ehelyett a tanulni-megérteni vágyót elrángatja egy nem létező univerzumba, ahol a nő dolga a családban való kiteljesedés, ahol a nő a férfi tulajdona, a férfi viszont önmagáé, ahol a munkahelyi szexizmus és a munkatársak közötti szexuális viszony a gender tiltásának és tagadásának (sic!) egyenes következménye, hiszen „éppen azok a munkahelyek, amelyek a leginkább hangsúlyozzák a gender ártó mivoltát (küllem, magatartás, szóhasználat terén), szoktak olyan hivatali bulikat rendezni, ahol a legdurvább egyéjszakai kalandok történnek meg” (202. old.). Valójában jobb lenne, ha „örülnénk annak a »játéknak«, amikor a férfi megállapítja, milyen helyesek vagyunk (és viszont), akkor gyorsan túl lehetne ezen lépni, és jól tudnánk együtt dolgozni” (199. old.). Ugyan ebben az univerzumban az sem baj, ha a férj (!) egy rossz befektetési ötletnek bedőlve elveszíti a család (!) összes pénzét, és erről be se számol a feleségének, vagy ahol a női egyenjogúságra törekvést értetlenség fogadja, hiszen miért is vágya a nők jelentős része arra, hogy „egy traktoron ülve töltse az életét” (164. old.). Végül, ebben a pszeudovalóságban az általában elég egyszerűen működő férfi (92. old.) „azt gondolja, hogy

a nőt kétféleképpen lehet megsérteni: ha ajánlatot tesz neki, vagy ha nem. Sokan inkább megkockáztatják az elutasítást, csak ne gondolják őket impotensnek.” (201. old.)

Mindezek ellenére azért van két nagyon fontos és hasznos üzenete, ha tetszik, tanítása ennek a könyvnek. Egyrészt hogy a párkapcsolatban nagyon fontos az autonómia és a feloldódás közötti összhang megtalálása, a párkapcsolati dinamika megértése, másrészt hogy örülni kell egymás fejlődésének, hiszen az „igazi megtalálása nem »szerencse« dolga, igazivá két ember egymás számára az élet folyamatában válik. Munka eredménye.” (100. old.)

Ezért azonban kár könyvet írni.

2015. szeptember 13-án meghalt Carl E. Schorske, amerikai történész. 100 éves volt. Michael Roth egy korábbi írásának fordításával idézzük fel alakját.

AZ ELEMI ENERGIÁK KISZABADÍTÁSA

FELJEGYZÉSEK EGY CARL E. SCHORSKÉVAL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSRŐL

American Imago, 68 (2011), 4. szám, 595–604. old.

2011 nyarának végén New Jersey déli részébe utaztam, hogy együtt lehessenek Carl és Elizabeth Schorskéval. Már jó ideje nem láttuk egymást, noha telefonon gyakran beszélgetünk. Mivel az *American Imago* jelen száma előtt tiszteleg, azt terveztük, hogy majd arról beszélgetünk, hogyan ismerkedt meg Freud munkásságával és a pszichoanalízissel. Az ismerkedésre a második világháború idején került sor, amikor Carl a Stratégiai Szolgálat Irodájában (OSS) dolgozott, majd pedig az 1950-es években, amikor a connecticuti Wesleyan Egyetemen tanított. Freud és a pszichoanalízis állt volna végig beszélgetésünk fókuszában, ha nem kalandozunk el újra meg újra, hogy felidézzük közös emlékeinket – főleg a Wesleyan Egyetemről, ahol a diákja voltam (s amelynek jelenleg az elnöke vagyok). 1976-ban ott kezdtem meg történelmi tanulmányaimat Carl vezetésével, és az ő irányítása mellett doktoráltam Princetonban hét évvel később. Az ő kurzusán hallgattam először Wagner és Mah-

ler zenéjét, és még mindig sok olyan könyvet használok az óráimon, amelyeket egykor feladott nekem. Írtam a historiográfiájáról és szerkesztettem egy tanulmánykötetet a tiszteletére írott esszékből.¹ Carllal beszélgetni az *American Imago* felkérésére igazi élvezetnek ígérkezett.

Ezt megelőzően, több mint 15 évvel korábban folytattunk elmélyült beszélgetést Freudról és a pszichoanalízisről, amikor kineveztek – gondolom, az ő javaslatára – annak a kiállításnak a kurátorává, amelyet a Kongresszusi Könyvtár e témában rendezett.² Ám Freud ismeretségünk kezdetétől fogva kapcsolatunk része volt. Elsőéves voltam, és kifejezetten Freud érdekelt akkor, amikor Carl vendégprofesszor-ként visszatért a Wesleyanre. Bekönyörögtem magam a Bécsről tartott szemináriumába. Ez persze nekem igencsak magas volt, de úgy tekintettem rá, mint hatalmas lehetőségre, hogy Freudról végezzek kutatásokat. A hetvenes évek közepén eléggé szokatlannak számított, hogy egy gólya ennyire heves érdeklődést mutasson Freud iránt, ám a professzor egyetlen kifogása velem szemben az volt, hogy elemi szintű német nyelvtudással aligha végezhetek komoly munkát. E csodálattal övezett történész fenntartásai csak megerősítettek elhatározásomban, és belevetettem magam a munkába.

Kutatásom során azt próbáltam megállapítani, hogyan hatott az első világháború Freud ösztönelméletére – és örökre emlékezetes marad számomra az a rengeteg kérdés, amely-

lyel Schorske professzor kíméletlenül szembesített az órán. Végül elismeréssel szólt a kutatásomról és az érveimről, de hozzátette, hogy „suta, csikorgó stílusban” írok. A legfontosabb, amit tehetek, hogy fejlesztem az íráskészségemet. Nem tudtam, mit kezdjek a bátorítás és a bírálat eme keverékével. Csak később, már a doktoriiskolában értettem meg, mennyire fontosnak tartotta Schorske, hogy a történészek tanulják meg úgy bemutatni munkájukat, hogy az összhangban legyen kutatásuk tárgyával. Az ő történetírói célkitűzése – ezt évekkel később tudtam szavakba önteni³ – annak a historiográfiai formának a kialakítása volt, amely a válságba került kultúrát retorikailag úgy ragadja meg, hogy közben reflektáltan megvilágítja s egyben kérdőre is vonja tárgyát.

Amikor beadtam első hozzá írt dolgozatomat Freudról, Schorske már évtizedek óta az ösztönök és a nyilvánosságban zajló küzdelmek közti viszony újraértelmezésével viaskodott. Az „ösztönök” talán túlságosan is leszűkítő megnevezése az őt érdeklő folyamatnak: hogyan tör felszínre valami ősi, hogyan mozgósítható a régmúlt a mai politikai esztétika és vallás céljaira.

A nappaljukban üldögélve beszélgettünk, s így kerültek szóba a különösen a második világháborút követő évtizedben ugyanezen a terepen dolgozó közeli barátai. Közülük a leghíresebbek, Norman O. Brown és Herbert Marcuse már az ötvenes évek második felében előálltak munkájuk eredményeivel. Marcuse 1955-ben jelentette meg az *Eros and Civilization*ot, amelyet 1959-ben követett a *Life Against Death* Browntól. Mindkét könyvben benne volt a szakítás azzal a konformista Freud-képpel, amellyel az amerikai pszichoanalitikus közösség igyekezett a főáramba bekapcsolódni, épp ellenkezőleg, olyan gondolkodónak láttatták Freudot, akinek a tudattalanról gyűjtött felismerései egyesíthetők a radikális politikálással. Mégis mindketten távolodni látszottak a közvetlen nyilvános cselekvés gondolatától. Ahogy Schorske mondta: „a prométheuszi kultúrhéroszoktól az epimétheusziak felé”, Marxtól Freud felé sodródtak.⁴

1 ■ Michael S. Roth (ed.): *Rediscovering history: Culture, politics, and the psyche*. Stanford University Press, Stanford, 1994.

2 ■ Michael S. Roth (ed.): *Freud: Conflict and culture*. Alfred A. Knopf, New York, 1998.

3 ■ Michael S. Roth: *Performing history: Modernist contextualism in Carl Schorske's Fin-de-siècle Vienna*. In: uő: *The ironist's cage: Memory, trauma, and the Construction of History*. Columbia University Press, New York, 1995. 47–68. old.

4 ■ Carl E. Schorske: *Fin-de-siècle Vienna: Politics and culture*. Alfred A. Knopf, New York, 1980. xxiv. old.

5 ■ Langer ezt a tanulmányát azután 1972-ben jelentette meg *The Mind of Adolf Hitler: The Secret Wartime Report* címmel (Basic Books, New York).

6 ■ Schoske a *Fin-de-siècle Vienna* bevezetőjében (i. m. xxiv. old.) Marcuse és Brown mellett William Langert és Lionel Trillinget